

Володимир ПЕТЕГИРИЧ

**ЦІННИЙ КАТАЛОГ ЗНАХІДОК З АРХЕОЛОГІЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ ЛІТОПИСНОГО ЧЕРВЕНА**
Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy /
Červen' – eine Burg zwischen Ost und West. Ausstellungskatalog /
Červen' – un castrum tra Oriente e Occidente. Catalogo della mostra /
Червень – град між Сходом і Заходом . Каталог виставки. –
Tomaszów Lubelski; Leipzig; Lublin; Rzeszów, 2012. – 449 s. + 43 tabl.

Інтерес до вивчення Червена і Червенських градів як однієї з найцікавіших та дискусійних сторінок ранньосередньовічної української, польської і європейської археології й історії не вщухає уже майже два століття. Останнім свідченням цього є доволі об'ємний каталог, який випустили за результатами археологічних досліджень Червена 2010–2011 рр. польські науковці з Інститутів археології Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні (Марцін Піотровські), Жешівського університету (Марцін Волошин) та Регіонального музею ім. Януша Петера у Томашові Любельському (Йоланта Багінська).

Варто наголосити, що дослідницький проект отримав фінансову підтримку у вигляді гранту Центру візантиністичних досліджень Думбартон Окс при Гарвардському університеті та Центру дослідження історії і культури країн Центрально-Східної Європи (GWZO) при Лейпцігському університеті, а також від археологічних осередків Любліна та Жешува, численних спонсорів, що й дало змогу провести як польові дослідження, лабораторні опрацювання, консервацію знахідок, організацію виставок, так і публікацію самого каталогу.

Польові дослідження у Червені були викликані насамперед масштабними пограбуваннями старожитностей цього ранньосередньовічного міста та всезростаючою активністю так званих чорних археологів. Цей фактор вплинув на терміновість проведення рятивних робіт на городищі та в його околиці, їх відносно короткий період та й саму методичку археологічного вивчення. Для порятунку цінних об'єктів від грабіжників методом детекторного зондування проведено детальну планіграфічну фіксацію на площі 10 га у межах городища та підгороддя, у результаті якої виявлено майже 2500 предметів. Серед них понад 400 так званих дорогичинських пломб, 20 свинцевих печаток, які пов'язують з волинськими і київськими князями (Давид Ігорович, Ярослав Святополкович, Рюрик Ростиславович та ін.), енколпіони, іконки, прикраси, ремісничі знаряддя, предмети побуту, зброя та ін. До найцікавіших знахідок на городищі треба зарахувати два скарби прикрас (срібні з позолотою браслети-наручні, колти, сережки, персні та

ін.), які могли належати жінкам з князівсько-боярського середовища¹. Віднайдені у Червені браслети репрезентують не надто поширені знахідки з території Галицько-Волинської держави. У зіставленні з уже відомими аналогічними виробами вони вирізняються технологічними і стилістичними рисами, що об'єднує їх в окрему серію, яку пов'язують з галицькою школою золотарства². Досі вони зафіксовані серед речей Молотівського і Сокальського скарбів на Львівщині, у Галичі та на сусідніх теренах поза межами України – у передмісті Каунаса Шанчаї (Литва), Войнешті (Ясси) на території Молдови і, можливо, з розкопок Вищинського замку у Білорусі³. До рідкісних червенських знахідок належить також мініатюрна свинцева іконка апостолів Петра і Павла (с. 249, рис. 1), фрагмент іконки-складня з гравійованими зображеннями святого Бориса і Косми (табл. II. 6. 4), печатка із написом “ДЪНГЪСЛОВО” (с. 216, рис. 8).

Цікаво було б мати зведену планіграфію усіх знахідок за їх окремими категоріями (сподіваємося, що вона з'явиться при подальшому повному опрацюванні матеріалів досліджень). Наразі це виконано тільки для дорогичинських пломб і печаток, але у дуже скромному варіанті. Однак і така спроба щодо, зокрема, пломб дала змогу зробити певні порівняння і встановити подібність їх просторового розміщення з Дорогичином, де головна кількість таких пломб виявлена не на городищі, а, як і в Червені, – на підгородді, тобто на тих ділянках міст, де могли функціонувати річкові порти (с. 258). Загальна картина просторового розміщення знахідок може привести до цікавих попередніх висновків, остаточне ж їх спростування чи підтвердження стане можливим тільки після проведення систематичних археологічних досліджень на місцевості.

Хоча методика, яку застосовано під час вивчення Червена 2010–2011 рр., мала на меті врятувати безцінні скарби цього міста від аматорів та чорних археологів – і в цьому її беззаперечні плюси, такий спосіб проведення археологічних пошуків має і недоліки, оскільки за таких підходів немає повного археологічного контексту (стратиграфія залягання, зв'язок знахідок з житловими, оборонними чи господарськими об'єктами, похованнями та ін.).

¹ Корзухина Г. Ф. Русские клады. – Москва; Ленинград, 1954. – С. 64.

² Макарова Т. И. Черневое дело Древней Руси. – Москва, 1986. – С. 87–90; Багрій Р. С., Петегірич В. М. Сокальський скарб і галицька школа художньої металообробки // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Одеса, жовтень 1989. Тези доповідей. – Київ, 1989. – С. 10; Їх же. Скарб срібних виробів княжої доби із Сокаля на Львівщині // *Studia archaeologica*. – 1993. – Вип. 1. – С. 42–44; Петегірич В. Дві рідкісні знахідки княжої доби із Сокаля на Львівщині // Наукові студії: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей

м. Винники. – 2011. – Вип. 4. – С. 256–262.

³ Грушевський М. Молотовське срібло // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1898. – Т. 25. – С. 1–6; Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – Краків; Львів, 1944. – Табл. XV,2; Даркевич В. П., Соболева Н. А. О датировке литовских монет с надписью “печать” (по материалам Шанчайского клада) // Советская археология. – 1973. – № 1. – С. 83–95; Теодору Д. Раннефеодальный клад украшений найденный в Войнешти (Ясси) // *Dacia*. – 1961. – V. 5. – S. 507–510; Загорюльский Э. М. Вишинский замок XII–XIII вв. – Минск, 2004. – С. 138–139.

Каталог досить цікаво побудований і за структурою та змістом відрізняється від традиційних видань такого жанру, які переважно включають вступну статтю та власне сам каталог. Рецензована праця чотиримовна (польська, німецька, італійська, українська), що, власне, анонсує сама її назва, й структурно розподілена на чотири розділи, кожен з яких має загальну назву “Червен – град між Сходом і Заходом” та підзаголовки – “Вступ”, “Тематичні нариси”, “Від великої політики до щоденного життя (Інформаційні тексти)” і “Каталог старожитностей” у двох частинах: I: Скарби, печатки і пломби; II: Інші пам’ятки. Не будемо зупинятися на вступному блоці, у якому керівники польських інституцій та їх закордонні партнери, залучені як до виконання польових досліджень, так і опрацювання матеріалів, лабораторних студій, реставрації й консервації знахідок, поінформували про участь у цих роботах.

Тематичні нариси репрезентують дві розвідки Марціна Волошина (друга у співавторстві з Марціном Піотровським) – “Червенські гради – між захопленням і забуттям”, “Чермно (Червень): дослідження 2010–2011 років”, Анджея Янечка “Городище в Чермні (Червені) на мапі Галичини (мапі Міга) 1779–1783 років”, Марека Фльорека “Археологічні дослідження ранньосередньовічного поселенського комплексу в Чермні над Гучвою (до 2008 року)”, Єжи Кусьнежа “Чермно (Червень): занепад граду в XIII ст. у світлі археологічних даних”(ця розвідка частково публікувалася раніше⁴), Олександра Мусіна “От вечного Рима к течению Буга: паломнические реликвии из Чермно (Червеня)” і “На путях понимания прошлого: дрогичинские пломбы как символ средневековых границ”. Очевидно випадає з тематики видання стаття Мірослава Пйотра Крука “Перші колекції і виставки пам’яток сакрального мистецтва Східної Церкви на колишніх землях Речі Посполитої (до 1914 року)”, хоча написана вона цікаво й професійно.

У тематичному нарисі М. Волошина, який відкриває другий розділ публікації, після тексту вміщено без очевидної на те потреби чотири ідентичні карти чотирма мовами “Найважливіші ранньосередньовічні центри Східної Польщі близько 1000 року на європейському тлі”, на яких позначено міста Дорогичин, Холм, Волинь, Червен, Сутейськ, Перемишль і Терепча (Сянок). На трьох з них, окрім українського варіанта, переплутано нумерацію у підписах, у зв’язку з чим Червен опинився на захід від Сутейська. До того ж, сама назва карти не зовсім докладна, адже близько 1000 р. перерахунок міст не тільки не були “ośrodkami Polski Wschodniej”, а й входили до складу Київської держави. Окрім з них, як, наприклад, Холм навряд чи на той час мали існувати взагалі – місто, як відомо з літописного переказу, з’явилося щойно в 1230-х роках, хоча й на давнішому поселенні⁵.

⁴ Kuśnierz J. Militaria z badań archeologicznych latopisowego grodu Czerwienia // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С. 215–229; *Ejusdem.* Militaria z Czeramna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku tatarów na gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań

archeologicznych // Acta Militaria Mediaevalia. – Kraków; Sanok, 2005. – Т. 1. – С. 115–132.

⁵ Александрович В. С. Архитектура і будівництво // Історія української культури: У 5 т. – Київ, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – С. 258; Баран О. Датування заснування

Українських дослідників серед авторів тематичних нарисів чи інформаційних текстів не виявилося, не дивлячись на те, що в українській історіографії проблема Червена і Червенських градів має доволі обширну літературу (див., наприклад, статті академіка Ярослава Ісаєвича). Хоча варто визнати, що ледь помітний “український слід” у книзі, все ж, присутній у вигляді перекладу текстів та підписів під фото і рисунками. Якби укладачі залучили хоча б одну з праць цього авторитетного вченого⁶, то, очевидно, в українських перекладах (Ярослав Погоральський) назва літописного міста не фігурувала б як “Червень”, а таки “Червен”. Серед недоліків україномовного перекладу треба згадати неточну передачу назви останнього четвертого розділу “Каталог старожитностей” (доречніше було б “Каталог знахідок”) та “Інші пам’ятки” (треба “Інші знахідки”), оскільки йдеться не про поселення, городища чи могильники, а різні категорії виробів, зібраних на поверхні або зафіксованих у культурному шарі Червена чи вилучених з нього.

Інформаційні тексти, які запропонували головні автори Каталогу (Й. Багінська, М. Піотровські, М. Волошин), подають короткі замальовки з характеристикою міста в системі Червенських градів, його оборонного комплексу, перебігу досліджень та різних сторінок міської історії, культури, господарства, побуту (всього 26 гасел). Завершує цей розділ хронологічна таблиця літописних згадок про Червен (уклав Є. Кусьнеж). Ці короткі розвідки далеко не рівноцінні. Логічніше виглядало б, якби вони базувалися на археологічних джерелах з Червена. Однак багато з них носять надто узагальнений характер і, видається, здебільшого не мають безпосереднього стосунку до матеріалів самого міста.

Окремі твердження, висловлені в інформаційних текстах, вимагають уточнень. Так, наприклад, у тексті про ткацтво сказано, що в Червені знайдено не тільки готові пряслиця з рожевого овруцького шиферу (пірофілітового сланцю), “а й, очевидно, їхні напівфабрикати, які є першими знахідками такого типу на території Польщі” (с. 407). Таке судження не відповідає дійсності. Адже в фаховій літературі уже достатньо давно відомі вироби, які характеризують місцеве виготовлення шиферних пряслиць – біля Замкової гори у Дорогичині⁷ – відомому місті Волинської землі, яке тепер знаходиться на території Польщі.

міста Холма в Галицько-Волинському літописі // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ, 2005. – Вип. 5. – С. 428–448; Александрович В. Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2009. – Вип. 13–14. – С. 38–42.

⁶ Ісаєвич Я.Д. Територія і населення “Червенських градів” // Український історико-географічний збірник. – Київ, 1971. – Вип. I. – С. 71–83; *Его же*. О древнейшей топонимии Прикарпаття и верхнего

Побужья // Славянские древности. – Киев, 1980. – С. 72–81; *Его же*. О происхождении названий Червен, Червенские города, Червонная Русь // Ярослав Ісаєвич. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 75–80; *Його ж*. Червенські гради і Червона Русь: чи пов’язані ці топоніми // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя: У 2 т. – Київ; Львів, 2004. – Т. 1. – С. 721–726.

⁷ Musianowicz K. Drohiczyn we wczesnym średniowieczu // Materiały wczesnośredniowieczne. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. – Т. 6. – С. 171.

У розвідці про релігійний осередок (с. 381) не пояснено, чому один з лісів поблизу городища у Чермні, що носить назву “Гозьдзяк” (“Гвозьдзяк”), треба пов’язувати неодмінно з релігійними осередками дохристиянського часу. Дискусійним у тексті про військове мистецтво видається твердження про те, що булави, кистені, нагайки потрапляли до Польщі “переважно окружним шляхом через Угорщину” (с. 377). Добре відомо, що такі вироби характерні для Середнього Подніпров’я, Наддністрянщини, Волині й саме з цими регіонами необхідно пов’язувати їх найбільше поширення на українських етнічних теренах на території нинішньої Польщі, які за княжої доби виступали невід’ємною інтегральною частиною галицько-волинських земель. Зрештою, про це вже неодноразово писали й окремі польські дослідники⁸.

У тексті про писемність автори вказали бронзовий стилос, лопатка якого прикрашена хрестовидним прорізом (с. 389, табл. II, 6, 5). Варто було б при цій нагоді згадати про віднайдене неподалік від Червена у Топорниці Замойського повіту однотипне з ним писало⁹. Топорницьку знахідку передав для наукового опрацювання колекціонер, що завжди викликає підозру щодо вірності вказаної географії знахідки. До того ж, це взагалі єдине писало, віднайдене поза міськими осередками. Можливо, його теж треба пов’язати з найближче розташованими літописним Волинем (Городок Надбужний) або Червеном. Спостерігається виразна концентрація таких інструментів для письма у межах Південно-Західної Русі, тому цілком ймовірно, що виготовлення стилосів з хрестовидним прорізом на лопаточці було налагоджено в одному з великих міст Галицько-Волинської держави¹⁰.

В опублікованих у виданні укладених за хронологічним принципом відзначених згадках літописів про Червен, (с. 442–443), відсутній коментар про літописні списки, з яких почерпнуті відповідні відомості. Якщо перші повідомлення про місто та одноіменні гради (981, 1018, 1097) взято з Повісті минулих літ, то наступні запозичення з літописців (1121, 1157, 1163 та ін.) незрозуміло з якого джерела походять. Зокрема, до хронологічної таблиці внесено непевний переказ про взяття міста татарами у 1240 р., хоча з докладних свідчень Галицько-Волинського літопису відомо, що напад відбувся тільки наступного року, про Червен у відповідній частині літописного оповідання не згадано.

Дуже цінним у рецензованій праці є сам Каталог з ілюстративними матеріалами у вигляді фотографій та рисунків, як уже згадувалося, розділений на дві частини. До першої з них увійшли скарби, печатки і пломби, до другої – енкаліпсії, іконки, натільні хрестики, предмети, пов’язані з писемністю, торгівлею, озброєнням, а також прикраси, елементи одягу,

⁸ Stryż P. Ruske buławy “gwiaździste” z terenu Małopolski // *Acta Militaria Mediaevalia*. – Tom I. – S. 107–114; Michalak A. Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach polskich // *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. – Львів, 2006. – № 571:

Держава та армія. – С. 48–74.

⁹ Kłosińska E. Brązowy stylus z Topornicy, pow. Zamość // *Acheologia Polski Środkowo-Wschodniej*. – 2005. – Т. 7. – S. 235–240.

¹⁰ Петегурич В. Писемна культура еліти та “мовчазної більшості” у містах Надбужанщини княжої доби // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. – 2010. – Вип. 14. – С. 143.

побутові предмети, знаряддя праці та ін. Усі рисунки у рецензованій публікації виконані на доброму рівні, дивує тільки відсутність графічного зображення посудини, у якій знайдено скарб № I, оскільки питання його датування залишається дискусійним, а точний рисунок і докладний опис горщика могли б стати додатковими аргументами для його з'ясування. Відзначимо велику кількість фотографій, переважна частина яких виконана високопрофесійно, проте окремі з них надто затемнені, наприклад, фотографії енкаліптонів і натільних хрестиків (табл. II.1; II.3; II.4; II.5), що утруднює їх використання для порівняльного аналізу. Було б доцільно подати на фото дрібні знахідки у збільшеному масштабі, зокрема, прикраси і перстені із зображеннями на щитках та ін. (табл. II.17; II.19).

Не дивлячись на окремі зауваження до цього об'ємного каталогу, треба відзначити заслугу авторського колективу у швидкому й професійному опрацюванні матеріалів із досліджень Червена 2010–2011 рр. Чудові зразки предметів мистецької культури, чимала збірка свинцевих печаток, якими скріплювали князівські документи, друга за чисельністю після Дорогичина колекція товарних пломб, що їх пов'язують із торговельною активністю, багато інших предметів, належних до писемності, ремесла, побуту, військової справи характеризують Червен як важливий культурний, політичний та економічний центр Південно-Західної Русі, а не – відповідно до актуального його становища – пограничне місто чи периферійний пункт, як це інколи наголошується в окремих публікаціях.

Сподіваємося, що публікація добре прислужиться археологам, історикам, мистецтвознавцям багатьох країн і спричиниться до активізації наукових студій однієї з цікавих сторінок східноєвропейського Середньовіччя. Вона особливо стане у пригоді українським дослідникам для висвітлення матеріальної культури самого міста та й Галицько-Волинської держави загалом, передаючи як загальнодержавні тенденції у розвитку регіону, так і певні яскраві локальні особливості. Незамінним буде цей каталог також для пошуку аналогій при вивченні матеріалів археологічних досліджень інших міст. З нетерпінням чекатимемо повного опрацювання матеріалів археологічного вивчення Червена не тільки останніх років, але й не менш цікавих результатів класичних розкопок міста з попередніх десятиліть. Та вже тепер можна констатувати, що опублікований Каталог документально й у чималому обсязі доповнює уже відоме з попередніх студій існування у Червені потужного пласту матеріальної культури старокиївської традиції, який спостерігається і в інших важливих центрах, що опинилися на території сучасної Польської держави. Ці історичні об'єкти галицько-волинської спадщини княжої доби відіграють свою важливу роль у формуванні єдиного цілісного культурно-історичного простору Галицько-Волинської держави та актуального комплексу уявлень про його своєрідне історичне обличчя.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України